

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Вікторія МАСТИЛЯК

©2002

СУЧАСНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ФАНТАСТИКУ
ЯК РІЗНОВИД ЛІТЕРАТУРИ

Протягом ХХ століття світ побачило чимало творів, які літературознавці зараховують до так званої популярної літератури. Проте вона написана у різних жанрах, має різноманітну тематику та структуру.

До такої “популярної літератури” зараховують і жанр фантастики.

Є фантастика, котра у літературі була завжди — це умовність, казка, міф. Пізніше виникла наукова фантастика, яка стала своєрідною реалізацією технічних гіпотез та висвітленням результатів освоєння або ж підкорення природи. З’явилася і реалістична фантастика, в котру ввійшли сатира й побут.

Спочатку фантастиці давалися дуже обмежені визначення — література мрії, література про майбутнє науки й техніки та інше. З’явилося і бажання розширити сферу її побутування. Згодом фантастика стала різноманітною за родами, видами й жанрами, так само як і реалістична література. Фантастичними стали романи і повісті, оповідання і новели, з’явилися навіть фантастичні п’єси. Фантастика могла бути точною і ліричною, невизначеною, гостро сатиричною і задумливо іронічною¹.

Найпопулярнішою у світі є фантастична література типу “фентезі”. Спочатку терміном “fantasy” називали тільки ті твори, в яких автори не звертаються до науки за поясненнями надприродних явищ, існування яких є обов’язковим у створеному авторами світі. Це може бути планета, на якій існування магії є природнім, так само як і світ антропоморфних тварин. Досить часто у таку фантастику називають “казками для дорослих” і ототожнюють з героїчною фантастикою.

В англійській ж мові термін “fantasy” означає вигадки, або вигадані речі. Розрізняють дві категорії fantasy: “low” і “high”. Перша — “низька фантастика” — твори, в яких події відбуваються тепер або в минулому. Друга — “висока фантастика” — оповідь про фантастичні події, котрі відбуваються у вигаданий час і у вигаданому світі, який є фантазіями автора².

Крім цього, американські критики поділяють фантастику на “heroic fantasy” — героїчна фантастика, “sword and sorcery fantasy” — фантастика меча і чарів та “science fiction” — наукова фантастика. Проте усі твори, написані у цьому жанрі відрізняються між собою лише тематикою.

Так, наприклад, героїчна фантастика зосереджується в основному на переживаннях надлюдини, яка має надзвичайну силу і б’ється із драконами та чарівниками. Події, як правило, відбуваються на інших планетах, або в праісторичний час на Землі, а

¹ Урбан А. А. Фантастика и наш мир. — Л., 1972. — С.40.

² Literatura i kultura popularna. Pod red. Tadeusza Żabskiego. — Wrocław, 1997. — С.35.

головними героями є люди, які володіють мечем та чарами. Від цих основних атрибутів і взяв початок такий напрямок як фантастика “меча і чарів”.

Фантастика меча і чарів — тип розповідей про світ, де чари і стародавні війни в ім'я великих і шляхетних ельфів функціонують без наукового обґрунтування.

Проте слід зауважити, що фентезі та казка є досить подібними.

Казка — один з основних епічних жанрів народної літератури, невеликих розмірів твір із фантастичним змістом, котрий насичений чудами, пов'язаними з магією, представляє вчинки героїв, що вільно переходять межу між реальним та вигаданим світом. Казка містить у собі елементи народного світопогляду: віра в неземну силу, антропоморфність природи, неписані моральні норми тощо.

Фентезі — один з найбільш популярних жанрів сучасної фантастичної літератури, до котрого слід зарахувати до епічних творів, магія в яких є невід'ємним елементом. За зовнішніми параметрами фентезі можна назвати різновидом фантастичної казки, хоча має свої характерні ознаки. Фентезі взяла від казки деякі елементи народного світопогляду, а її події відбуваються у тому ж світі що й в казці — у світі лицарів, замків, королів, драконів та магів.

Крім цього, фентезі як різновид фантастики має досить нечіткі границі, адже досить часто стикається із науковою фантастикою та жахами (найрізноманітніші види духів та методи боротьби з ними). З народної скарбнички духів, примар та упирів для своїх оповідань про Відьмака багато черпає польський фантаст А. Сапковський.

Твори, написані в дусі фентезі, беруть свій початок з американської фантастики, але найбільшої популярності вони набули у 80-х роках ХХ століття. Однак російський науковець О. Осипов вважає, що явний нахил у фантастиці в сторону фентезі не може бути тривалим, про що, на його думку, свідчить динаміка поширення подібної літератури, котра все більше свідчить про занепад зацікавлення читача до такої літератури. Крім цього, слід звернути увагу і на те, що письменники досить швидко оволоділи цим жанром, що ставить питання про професійність та високохудожність творів типу “фентезі”³.

Однак в польській теорії літератури поняття “фентезі” вивчено недостатньо. Але в теорії літератури є ширше поняття — фантастика. Фантастика — тип літературної творчості, яка оригінальним способом будує вигаданий світ. Представлено елементи, які не відповідають прийнятим в даній культурі критеріям дійсності. Окремою галуззю фантастики є наукова фантастика, яка опирається на досягнення технічного прогресу.

Фантастика утворила окремі літературні жанри, серед яких найбільш широко представлена казка, а також ряд інших жанрів (фантастична повість, фантастична драма). Її оригінальним видом є фантастика жахів, котра у польській літературі відома під назвою “horror”. Вона має чимало засад прози та науки та її завдання полягає у тому, щоб викликати у читача сильні враження, емоції, страх. Цей вид є надзвичайно різноманітним і поєднує у собі вампірів, вовкулак, монстрів, а також інопланетян, які прибули знищити землю⁴.

Як зауважують польські науковці, цей жанр — фентезі, як вже зазначалося, поєднує у собі всі сучасні епічні жанри — це повість, новела, оповідання, нарис, анекдот, казку та інше⁵.

В польську літературознавчу термінологію англійський термін “фентезі” запровадив С. Лем. Згодом цей термін почали застосовувати у мові прихильники наукової

³ Осипов А. Н. Фантастика от “А” до “Я”. Основные понятия и термины. Краткий энциклопедический справочник. — М., 1999. — С.320.

⁴ Głowiński M., Kostkiewiczowa T., Okopień-Sławińska A., Sławiński J. Słownik terminów literackich. — Wrocław, 1998. — S.137.

⁵ Martuszewska A. Kłopoty z terminologią genologiczną współczesnej popularnej prozy narracyjnej // Literatura i kultura popularna. Pod red. Tadeusza Żabskiego. — Wrocław, 1997. — S.13.

фантастики для окреслення специфічного її виду — казкова фантастика, фантастика жахів, наукова фантастика. Проте цим терміном окреслюють один із видів фантастики, яка у своєму сучасному варіанті частково виходить з наукової, але при цьому схиляється до казкової фантастики, до самої казки, а також черпає мотиви з міфів, переказів, легенд, героїчних саг або середньовічних лицарських поем⁶.

Наукова ж фантастика, крім запозичених казкових реквізитів, старастся все пояснити з точки зору науки⁷.

Наукова фантастика є дуже молодою, адже вона породжена науковим прогресом і технічною революцією, тому від самого народження присвятила себе науці й техніці — боротьбі Людини з Природою⁸.

Наукова фантастика повністю злилася з фантастичною літературою, адже практично нічим не відрізняється від інших творів цього жанру. Теза про генетичну спільність видів фантастики й аналогічної їй функції, що полягає на компенсації сьогоденного дня, який вже не задовольняє, намаганням втекти у прогресивне “завтра”, затрудняє відокремлення наукової фантастики як окремих вид⁹.

Одним реченням важко окреслити це поняття, так як і в українській, так і в польській мові термін “наукова фантастика”, який начебто відповідає англійському терміну, має трохи інше значення. Слово “science” — “наука” в англійській мові позначає лише точні науки, а „fiction” — кожен твір белетристики. Отже, „science fiction” — це частина белетристичних творів, які займаються проблемами, що належать до точних наук. Це не є репортажі про давно зроблені наукові відкриття, а проза, яка опирається на сучасну науку та зацікавлена розвитком техніки та цивілізації, відкриттям нових світів та здобуванням нових знань. Але на відміну від інших видів фантастичних творів, “science fiction” базується на наукових відкриттях, які будуть зроблені через багато років, на прогресивних змінах, що матимуть місце у майбутньому.

Мотиви фантастичних технічних засобів все ж таки дозволяють відокремити наукову фантастику від інших її видів, але при цьому не слід забувати, що її елементи можна віднайти і в утопії, і у демонологічній фантастиці¹⁰.

Багато фантастичних творів “проорокувало” чимало винаходів, які на час написання твору були лише вигадкою. Досить часто письменники описують можливі варіанти майбутнього, але не з метою їх проорокування, а з метою застереження. Наукові фантасти намагаються розважати читачів, заінтригувати їх, проте через деякий час, зовсім випадково, досить часто вигадані явища ставали реальністю. Власне з цією метою багато письменників намагалися писати так, щоб це наближувалося до дійсності. Адже головною рисою наукової фантастики, що відрізняє її від звичайної фантастики, є особливе відчуття дійсності.

Сьогодні письменники-фантасти на весь голос говорять про величезну небезпеку того, що найновіші відкриття можуть стати причиною загибелі людства, закликають до сумління, до громадянської відповідальності тих, хто причетний до прогресу науки й техніки. Сучасне покоління несе велику відповідальність — не допустити виникнення світової пожежі, захистити людство від загибелі і атомній катастрофі. Заклик до розуму та совісті читача, пояснювати причетність кожного до долі своєї планети — висока місія літератури.

Письменники фантасти прагнуть уявити, яким стане життя людей в майбутньому. Їх хвилює морально-етична сторона використання наукових відкриттів. За цим всім стоїть

---

⁶ Niewiadomski A., Smuszkiewicz A. Leksykon polskiej literatury fantastycznonaukowej. — Poznań, 1990. — S.287-291.

⁷ Martuszewska A. Kłopoty z terminologią genologiczną... — S.9.

⁸ Урбан А. А. Фантастика и наш мир. — Л., 1972. — С.27.

⁹ Balcerzak E. Stanisław Lem. — Warszawa, 1973. — S.29.

¹⁰ Handke R. Polska proza fantastyczno naukowa. Problemy poetyki. — Wrocław, 1969. — S.30.

допитливе бажання за допомогою літератури дослідити ще не здійснене, все це, що ще реалізується людством. В багатьох творах зарубіжних письменників звучить тривожна нота застереження. Вони, перш за все, намагаються показати читачам небезпеку і перешкоди, котрі трапляються дорогою до майбутнього. Письменники-фантасти знають, що цей шлях не можна подолати одному. Зусилля потрібно об'єднати¹¹.

Проте наукова фантастика може виглядати дещо фальшивою у тому випадку, якщо автор про науку та техніку має лише “популярне” поняття, що автоматично робить фантастику низького рівня.

Фантастика завжди живилася наукою. Але розвиток науки відбувається так швидко, що автори не можуть переступити ту межу, котра б дала можливість фантастам запровадити щось нове. Адже метод створення наукової фантастики полягає на тому, що береться останнє винайдення науки і описується історія, котра б могла статися.

Сам термін “science fiction” в літературу був впроваджений американським письменником Хьюго Гернсбеком. Цим словом позначалися романи, в яких важливу роль відіграють наукові дані та прогнози¹². Проте з часом наука перестала бути новим атрибутом фантастичних творів. Почала здійснюватися переорієнтація із сугубо технічних проблем на соціальні та морально-психологічні. Тому сучасна наукова фантастика — це не лише романи, а й досить широка галузь культури, куди входить кінематограф, театр, живопис, музика. Але наукова фантастика рідко звертається до нових видів драми — сценаріїв радіопостановок, телепередач, є рідкістю на сцені, а в ліриці практично зовсім відсутня.

У польській фантастиці став користуватися популярністю такий вид наукової фантастики як “inner space” — “зовнішній космос”, на протиположність до “далекого космосу” — “space opera”. Письменники цього виду фантастики представляють світ, котрий скоріше існує лише у думках людини, аніж у будь-якій дійсності.

“Space opera” або “далекий космос” — цей вид фантастики набув популярності у тридцятих роках ХХ століття у США, коли чільне місце займало радіо. Великою популярністю тоді користувалися так звані радіосеріали. Аналогічно до цього в добу розквіту романів та фільмів про міжпланетні подорожі з'явився термін “space opera”. Невід'ємним атрибутом цього жанру був космічний корабель (принаймні один) з екіпажем, котрий у космосі переживав незвичайні пригоди.

Ще один різновид фантастики носить назву “weird fiction” — в польському тлумаченні відоме під назвою “несамовита проза” і представляє дивні та надприродні явища, котрі не мають наукового вмотивування.

Розвиток суспільства диктує свої правила, а це в свою чергу призводить до виникнення нових актуальних різновидів літератури, особливо фантастичної. Так з'явився “cyberpunk” — представлення морально зіпсутого суспільства, життя котрого опирається на технології. Згідно авторів цього виду світом будуть керувати торгово-промислові корпорації, міста розростуться до незвично великих розмірів, вулицями ходитимуть люди, отруєні викидами навколишніх фабрик, і не усвідомлюватимуть того, що відбувається. Технологія стане життєдайною силою, стане культом. Безсмертність стане річчю, котру кожна багата людина зможе купити у спеціалізованій клініці, а механічне стане набагато досконаліше від природного.

Впровадження у всі сфери життя комп'ютерної техніки не могло не відбитися і на фантастиці. З'явився і новий вид фантастики — кіберпанк.

Кіберпанк — новий напрямок сучасної фантастики, котрий зародився у США у 80-х роках ХХ століття і має на меті відтворити віртуальну реальність, в координатах котрої і діють герої тієї чи іншої фантастичної історії. Природа цього явища близька не стільки

¹¹ Мир глазами фантастов. Рекомендательный библиографический справочник. — М., 1986. — С.116.

¹² Krywak P. Fantastyka Lema: droga do „Fiaska”. — Kraków, 1994. —S.14.

літературній творчості, скільки електронній грі, де кожен має право вибирати свої правила та дії. Більша частина творів цього жанру вирізняється песимістичними ідеями і є свого роду попередженням. Кіберпанк знайшов своє місце і в Європі¹³.

Ще одним та найстаршим різновидом наукової фантастики є утопія — опис вигаданої країни з точки зору певного ідеалу, перш за все, його суспільно-політичної складової частини. Лад і гармонія є основними принципами. Поряд з повістю про незвичні подорожі, утопія є одним з найстарших тем, котрі продовжила наукова фантастика. У ХХ столітті, на відміну від попередніх століть, утопічні романи вже являли собою повноцінні фантастичні романи та повісті. В той час, коли світ був мало вивчений, вистачало описати ідеальну країну на якомусь далекому острові та з вивченням землі та космосу події почали переноситися на інші планети та галактики. Автори показували розвиток суспільства в динаміці, протиріччях, у комплексі нових особистісних конфліктів. Саме у такій формі сучасна фантастика увібрала у себе утопію. Але на сучасному етапі цей різновид фантастики не користується широкою популярністю у авторів¹⁴.

Проте з початком виникнення утопії з'явилася і її протилежність — антиутопія, яку у польському літературознавстві називають дистопія.

Антиутопія — це зображення вигаданої країни, яка не задовольняє письменника і читача у всіх її появах. Це свого роду пародія утопії, критичне представлення сучасного суспільства і його цілі, а також попередження сучасникам про небажаний шлях розвитку суспільства, адже це може спричинити катастрофу. На початках деякі антиутопічні твори носили характер ідейної суперечки з опонентами та пізніше виникали вони на ґрунті категоричного несприйняття деяких суспільних ідеалів¹⁵.

Проте антиутопію слід відрізнити від “роману-застереження”. Їхня подібність криється у тому, що хоча в обох представлено занепад суспільства, в “романі-застереженні” письменник-фантаст, сумніваючись у перспективності та гуманності тих чи інших явищ, намагається представити їхні наслідки. Письменник розповідає про суспільство, якого не повинно бути. “Роман-застереження” не наділений тією агресивністю, яка притаманна антиутопії, однак “застерегає”¹⁶.

Слід зауважити, що фантастика не є повністю літературним явищем. Вона скоріше належить до міжродового і міжвидового виду, адже фантастичність є рисою, котра притаманна будь-якому виду, або жанру. Здавалося б краще слід назвати фантастику естетичною категорією, як комічність, чи гротеск, а не жанром літератури¹⁷.

Останнім часом жанр фантастики став настільки різнобарвним, що починають виникати сумніви, чи варто всю фантастику вважати науковою. Проблема надання єдиного визначення терміну “наукова фантастика” до сьогодні є невирішеною. Здається, що еволюція фантастики додає дослідникам ще більше клопотів, так як її новоспечені види переконують у тому, що новий літературний твір не підходить до визначення. Спроби теоретично описати наукову фантастику надалі продовжують бути актуальними. Літературні критики та теоретики довгий час використовували термін “science fiction” виключно для опису технічного розвитку світу. Частина польських науковців і сьогодні вважає це визначення правильним.

Сучасна критика намагається зарахувати наукову фантастику за окремий літературний жанр, так як тут мають місце і роман, і повість, і оповідання. Часто

---

¹³ Осипов А. Н. Фантастика от “А” до “Я”. Основные понятия и термины. Краткий энциклопедический справочник. — М., 1999. — С.114.

¹⁴ Там само. — С.300.

¹⁵ Там само. — С.29.

¹⁶ Там само. — С.229-230.

¹⁷ Krywak P. Fantastyka Lema: droga do „Fiaska”. — Kraków, 1994. — S.13.

припускають, що якщо “science fiction” набуває форм різних жанрів, то сама жанром не є.

В результаті суперечок, від наукової фантастики відділилася фантастика типу “hard science fiction” — “тверда наукова фантастика”. Сюди, перш за все, належать ті твори, які зберегли чистоту жанру — космічні подорожі відкриття інших цивілізацій, нові геніальні винаходи тощо. Цей термін вживається також на позначення тієї частини наукової фантастики, яка дійсно є науковою і опирається на описах майбутнього.

В 30-40 рр. XX століття наука практично працювала “в холосту”, адже в науці практично нічого нового не з’явилося, лише продовжували застосовуватися винаходи попередніх років. Ракети, комп’ютери, атомна енергія було винайдено пізніше. Деякі з цих відкриттів ставали темами у ранніх творах наукової фантастики, але у більшості випадків ніхто з науковців не сподівався, що ці винаходи спричинять серед авторів творчий вибух.

Наукова фантастика скоріше стає пасивним надиханням відкриттів, аніж сама передбачає їх. Тому у 60-70 роки такі спекуляції якщо і не були цілковитими, то принаймні досить поширеними. Саме у 60-ті роки у Польщі почала набувати популярності фантастична література. Спочатку це було лише модно, а пізніше почало цікавити, або ж викликати відразу.

Наприкінці 60-х років різноманітні проблеми почали збуджувати авторську фантазію. Третя світова війна, демографічний вибух, використання сонячної енергії — теми творів наукової фантастики. Велику кількість творів присвячено забрудненню навколишнього середовища. Тобто все це потрапляло на сторінки книжок, але кожен автор представляв це по-своєму.

Перші твори, як правило, виглядали як імітація, та згодом у них почав вимальовувати свій стиль. Та це стосується не всіх письменників-фантастів. Деякі з них відразу ж вирізняються оригінальністю та поступово займають місце серед видатних фантастів. Проте, якщо всі автори вносять до творів щось своє, то письменники-фантасти самі підпорядковуються загальним принципам написання творів у жанрі наукової фантастики.

Так як наукова фантастика протягом довгого часу ігнорувалася усім літературним світом, або ж, у кращому випадку, їй відводилася роль другорядного виду художньої творчості, то вона була змушена виробити власну систему критики та її критерії. Так само як і автори, редактори та критики також вийшли зі світу “science fiction”.

Бурхливий розвиток науково-технічного прогресу та відповідний ріст суспільного зацікавлення допомогли в більшій чи меншій мірі подолати це непорозуміння.

Письменники не могли надіятися на рецензії в пресі чи у фахових журналах, але їх творчість таки отримала відгуки. Проте, як не дивно, ці коментарі були позитивні, але несистематичні й рідко коли вирізнялися професійністю.

Згідно популярних висловлювань, митець не повинен турбуватися про успіхи в матеріальному плані, хоча усі переконані у їх необхідності. Власне наукова фантастика залежала у свій час від потреб ринку, від того, скільки редактори журналів могли заплатити автору за його витвір.

На початку свого розвитку фантастика була свого роду журнальним легким жанром, яким заробляло на прожиття чимало письменників. Але після II світової війни наукова фантастика почала виходити в світ у книжках, що не лише збільшило обсяг видавництва, а й звернуло на себе увагу критиків, які у свою чергу вирішили, що “наукова фантастика не варта уваги серйозних критиків”¹⁸. Незважаючи на це зацікавлення фантастикою було вже з моменту перших “фантастичних бумів”. Критика сприймала вихід у світ того чи іншого фантастичного або утопічного роману як літературне

¹⁸ Krywak P. *Fantastyka Lema: droga do „Fiaska”*. — Kraków, 1994. — S.297.

непорозуміння, вбачаючи у цьому не літературне явище, а белетристичну форму викладення наукових та філософських роздумів.

Масове видання фантастики, особливо у США, наприкінці 20-х років ХХ століття досить швидко сформувало навколо себе своєрідне “критичне” середовище. Критичні статті часто писалися самими письменниками-фантастами, редакторами фантастичних журналів, що в деякій мірі виконувало рекламну функцію. Велися жваві дискусії навколо жанру фантастики на сторінках різноманітних журналів, в тому числі науково-популярних видань.

Саме ж вивчення фантастики як жанру почало розвиватися у післявоєнний період. В газетах та журналах публікувалися рецензії на нові книжки, написані у цьому жанрі, оглядові статті, проводилися дискусії.

Проте на Заході наукова фантастика вже давно є предметом дослідження, але як і в Польщі, так і в Україні з цим було набагато гірше. До кінця сімдесятих років ХХ століття у Польщі світ побачила може одна монографія на цю тему й кілька дрібних статей у журналах. І лише на початку 80-х років почало оживати зацікавлення цим жанром. Дивним є те, що польська фантастика тішиться популярністю, хоча відомим у світі є лише один представник польської наукової фантастики — С. Лем .

Зараз на Заході фантастика є одним із найпопулярніших жанрів, яким цікавляться найрізноманітніші вікові категорії й соціальні верстви. Цей жанр віддзеркалює різні концепції, різні погляди людства, які пов’язані з розвитком цивілізації. Але це все тісно пов’язано із особистістю, з її розвитком поруч із розвитком техніки. Пропонуються цікаві варіанти майбутнього разом із ідеалами, поглядами та поведінкою. Тому досить часто таку фантастику називають “психологічною” і вона навіть може допомогти людині уникнути багатьох помилок, так як, як правило, показує не найкращі результати розвитку “прогресу”. Людська фантазія безмежна, тому ці “результати” дають людству можливість задуматися над своїми вчинками. Можливо, це і є одна з причин такої великої популярності цього жанру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мир глазами фантастов. Рекомендательный библиографический справочник. — М., 1986.
2. Осипов А. Н. Фантастика от “А” до “Я”. Основные понятия и термины. Краткий энциклопедический справочник. — М., 1999.
3. Урбан А. А. Фантастика и наш мир. — Л., 1972. —
4. Balcerzak E. Stanisław Lem. — Warszawa, 1973. — S.29.
5. Głowiński M., Kostkiewiczowa T., Okopień-Sławińska A., Sławiński J. Słownik terminów literackich. — Wrocław, 1998.
6. Handke R. Polska proza fantastyczno naukowa. Problemy poetyki. — Wrocław, 1969.
7. Krywak P. Fantastyka Lema: droga do „Fiaska”. — Kraków, 1994.
8. Literatura i kultura popularna. Pod red. Tadeusza Żabskiego. — Wrocław, 1997.
9. Martuszewska A. Kłopoty z terminologią genologiczną... — S.9.
10. Niewiadomski A., Smuszkiewicz A. Leksykon polskiej literatury fantastycznonaukowej. — Poznań, 1990.